

ГЛАСНИК ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА САНУ LXVII (3)

BULLETIN OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA LXVII (3)

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA

BULLETIN

OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY

LXVII

No. 3

Chief Editor:

Dragana Radojičić, PhD (Institute of Ethnography SASA)

Editor:

Srđan Radović, PhD (Institute of Ethnography SASA)

International editorial board:

Milica Bakić-Hayden, PhD (University of Pittsburgh), Ana Dragojlović, PhD (University of Melbourne), prof. Peter Finke, PhD (University of Zurich), prof. Karl Kaser, PhD (Karl-Franzens University, Graz), Gabriela Kilianova, PhD (Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences, Bratislava), prof. Kjell Magnusson, PhD (University of Uppsala), prof. Marina Martynova, PhD (Institute of Ethnology and Anthropology – Russian Academy of Sciences, Moscow), Ivanka Petrova, PhD (IEFEM – Bulgarian Academy of Sciences, Sofia), Tatiana Podolinska, PhD (Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences, Bratislava), Jana Pospišilova, PhD (Institute of Ethnology of the Czech Academy of Sciences, Brno), Ines Prica, PhD (Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb), Ingrid Slavec Gradišnik, PhD (Institute of Slovenian Ethnology RC SASA, Ljubljana).

Editorial board:

Gordana Blagojević, PhD (Institute of Ethnography SASA), Ivan Đorđević, PhD (Institute of Ethnography SASA), prof. Ildiko Erdei, PhD (Faculty of Philosophy, Belgrade), prof. Ljiljana Gavrilović, PhD (Institute of Ethnography SASA), corresponding member of the SASA Jelena Jovanović, PhD (Institute of Musicology SASA, Belgrade), Aleksandra Pavićević, PhD (Institute of Ethnography SASA), Lada Stevanović, PhD (Institute of Ethnography SASA), academician Gojko Subotić, PhD (Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade).

Advisory board:

Prof. Jelena Đorđević, PhD (Faculty of Political Sciences, Belgrade), prof. Maja Godina Golija, PhD (Institute of Slovenian Ethnology RC SASA, Ljubljana), Renata Jambrešić Kirin, PhD (Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb), Miroslava Lukić Krstanović, PhD (Institute of Ethnography SASA), Mladena Prelić, PhD (Institute of Ethnography SASA), prof. Ljupčo Risteski, PhD (Faculty of Natural Sciences and Mathematics, Skopje), prof. Lidija Vujačić, PhD (Faculty of Philosophy, Nikšić), prof. Bojan Žikić, PhD (Faculty of Philosophy, Belgrade)

Secretary:

Marija Đokić (Institute of Ethnography SASA)

BELGRADE 2019

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ

ГЛАСНИК

ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА

LXVII

свеска 3

Главни и одговорни уредник:

Проф. др Драгана Радојичић (Етнографски институт САНУ)

Уредник:

Др Срђан Радовић (Етнографски институт САНУ)

Међународни уређивачки одбор:

Др Милица Бакић-Хејден (Универзитет у Питсбургу), др Ана Драгојловић (Универзитет у Мелбурну), проф. др Петер Финке (Универзитет у Цириху), проф. др Карл Казер (Karl-Franzens Universität, Грац), др Габриела Килианова (Етнолошки институт САВ, Братислава), проф. др Шел Магнусон (Универзитет у Упсали), проф. др Марина Мартинова (Институт етнологије и антропологије РАН, Москва), др Иванка Петрова (ИЕФЕМ – БАН, Софија), др Татиана Подолинска (Етнолошки институт САВ, Братислава), др Јана Поспишилова (Етнолошки институт АН ЧР, Брно), др Инес Прица (Институт за етнологију и фолклористику, Загреб), др Ингрид Славец Градишник (Институт за словеначку етнологију ЗРЦ САЗУ, Љубљана).

Уређивачки одбор:

Др Гордана Благојевић (Етнографски институт САНУ), др Иван Ђорђевић (Етнографски институт САНУ), проф. др Илдико Ердеи (Филозофски факултет у Београду), проф. др Љиљана Гавриловић (Етнографски институт САНУ), дописни члан САНУ др Јелена Јовановић (Музиколошки институт САНУ, Београд), др Александра Павићевић (Етнографски институт САНУ), др Лада Стевановић (Етнографски институт САНУ), академик Гојко Суботић (Српска академија наука и уметности, Београд).

Издавачки савет:

Проф. др Јелена Ђорђевић (Факултет политичких наука, Београд), проф. др Маја Година Голија (Институт за словеначку етнологију ЗРЦ САЗУ, Љубљана), др Рената Јамбрешић Кирић (Институт за етнологију и фолклористику, Загреб), др Мирослава Лукић Крстановић (Етнографски институт САНУ), др Младена Прелић (Етнографски институт САНУ), проф. др Љупчо Ристески (Природно-математички факултет, Скопље), проф. др Лидија Вујачић (Филозофски факултет у Никшићу), проф. др Бојан Жикић (Филозофски факултет у Београду).

Секретар уредништва:

Марија Ђокић (Етнографски институт САНУ)

БЕОГРАД 2019.

Издавач:
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михаилова 36/IV, Београд, тел. 011–2636–804
e-mail: eisanu@ei.sanu.ac.rs
Мрежна страница часописа: www.ei.sanu.ac.rs

Publisher:
INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA
Knez Mihailova 36/IV, Belgrade, phone: 011–2636–804
e-mail: eisanu@ei.sanu.ac.rs
Journal's web page: www.ei.sanu.ac.rs

Лектура и коректура:
Ивана Башић
Станислав Станковић

Превод:
аутори текстова

Дизајн корица:
Горан Витановић

Техничка припрема и штампа:
Академска издања, Београд

Тираж:
300 примерака

Примљено на седници Одељења друштвених наука САНУ одржаној октобра 2019. године,
на основу реферата академика Димитрија Стефановића.

Accepted for publication at the meeting of the Department of Social Sciences SASA
in October 2019, based on the report of academician Dimitrije Stefanović

Штампање публикације финансирано је из средстава
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије
Printing of the journal was funded by the Ministry of Education, Science and Technological
Development of the Republic of Serbia

Гласник Етнографског института САНУ излази три пута годишње и доступан је и индексиран у
базама: DOAJ (Directory of Open Access Journals), ERIH PLUS (European Reference Index for the
Humanities), SCIndeks (Српски цитатни индекс), Ulrich's Periodicals Directory, NSD (Norsk
samfunnsvitenskapelig datatjeneste AS – Norwegian Social Science Data Service), CEEOL (Central
and Eastern European Library).

The Bulletin of the Institute of Ethnography SASA is issued three times a year, and
can be accessed in: DOAJ (Directory of Open Access Journals), ERIH PLUS (European Refer-
ence Index for the Humanities), SCIndeks (Srpski citatni indeks), Ulrich's Periodicals Directory,
NSD (Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste AS – Norwegian Social Science Data Service),
CEEOL (Central and Eastern European Library).

I
Научни радови
Scientific Papers

Тема броја – Истраживање миграција
(ур. Сања Златановић и Јурај Марушиак)

Topic of the Issue – Research of Migrations
(eds. Sanja Zlatanović and Juraj Marušiaк)

- Сања Златановић, Јурај Марушиак, *Истраживање миграција у централној и југоисточној Европи: увод у темат* 493–499
Sanja Zlatanović, Juraj Marušiaк, *Research of Migrations in Central and Southeast Europe: Introduction*
- Ivaylo Markov, *Changing Practices of “Being Together” in the Transnational Kin-Relationships among Gorani* 501–522
Ивајло Марков, *Промена у праксама „бити заједно“ у транс-националним сродничким односима Горанаца*
- Ondřej Žíla, *After Coming Home: Forms and Meanings of Return in Dayton’s Bosnia and Herzegovina* 523–543
Ондреј Жила, *После доласка кући: облици и значења повратка у дејтонску Босну и Херцеговину*
- Konstantinos Tsivos, *The Greek Emigres in Czechoslovakia and Their Life in the 1960s* 545–557
Константинос Цивос, *Грчки емигранти у Чехословачкој и њихов живот у шездесетим годинама XX века*
- Yelis Erolova, *Refugee Integration in Bulgaria: Conditions and Challenges* 559–571
Јелис Еролова, *Интеграција избеглица у Бугарској: услови и изазови*
- Marta Stojić Mitrović, Aleksandra Đurić Milovanović, *The Narratives of Faith-based Organizations on Migrant Education in Serbia after the Closure of the Formalized Migration Corridor in 2016* 573–587
Марта Стојић Митровић, Александра Ђурић Миловановић, *Наративи верских хуманитарних организација о едукацији миграната у Србији након затварања формализованог миграцијског коридора 2016. године*

- Теодора Јовановић, *Студије избеглиштва или студије принудних миграција: теоријско-методолошки осврт и разматрање мултидисциплинарности у примени друштвених и хуманистичких наука* 589–606
- Teodora Jovanović, *Refugee Studies or Forced Migration Studies: Theoretical-methodological Review and Consideration of Multidisciplinarity in Applied Social Sciences and Humanities*
- Мирослава Лукић Крстановић, *Конструкт дијаспоре у фокусу политика ентитета и различитих мобилности* 607–630
- Miroslava Lukić Krstanović, *Diaspora Construct in the Focus of Entity Policies and Different Mobilities*
- Olga Šrajerová, *Slovaks in the Czech Lands after 1945 – between the State Nation, Minority and Assimilation* 631–648
- Ољга Шпрајерова, *Словаци у чешким земљама после 1945. године – између државотворне нације, мањине и асимилације*
- Michał Lubicz Miszewski, *Migration of the Poles to Slovakia after World War II* 649–660
- Михал Лубич Мишевски, *Миграције Пољака у Словачку после Другог светског рата*
- Desislava Pileva, *Marriage Migrants in Bulgaria – Aspects of Social Adaptation* 661–679
- Десислава Пилева, *Брачни мигранти у Бугарској – аспекти друштвене адаптације*
- Дејан Крстић, *Миграције планинског становништва југоисточне Србије у Зајечар и околину: пример трајних миграција планина–низија* 681–699
- Dejan Krstić, *Migrations of Highlands Inhabitants of Southeast Serbia to Zaječar and its Surroundings: an Example of Permanent Highlands-to-Lowlands Migration*

II

Прикази Reviews

- Милош Луковић, *Národopisný věstník. Bulletin d'ethnologie* 701–707
- Милош Луковић, *Едиција Корени. Српске земље. Насеља, порекло становништва, обичаји* 708–715
- Срђан Радовић, *Професија етнолог. Радост Иванова* 715–718

III
Хроника
Chronicles

Теодора Јовановић, *Саветовање „Други и ми сами: култура као агенс друштвених промена“* 719–720

Тема броја:

Истраживање миграција
(ур. Сања Златановић и Јурај Марушиак)

Topic of the Issue:

Research of Migrations
(eds. Sanja Zlatanović and Juraj Marušiak)

Мирослава Лукић Крстановић

Етнографски институт САНУ, Београд

miroslava.lukic@ei.sanu.ac.rs

Конструкт дијаспоре у фокусу политика ентитета и различитих мобилности*

Тумачења дијаспоре укључују различите приступе, политике и перцепције, што проблематизује овај феномен. Продор и видљивост феномена постаје научно-истраживачки изазов у расветљавању и решавању планетарних и специфичних проблема људских кретања. Дијаспора је идеолошки, политички и економски конструкт проистекао из академских и стратешких разрада у домену знања и интереса. С друге стране, показује се да дијаспора/е јесу разноврсне праксе и перцепције које отварају поља сензибилитета и комуникација. У раду сам прво представила кратак теоријски пресек разноврсних приступа и критичких анализа (есенцијализам, критика методолошког национализма, студије етничитета, историјске парадигме, концепт „национализам на даљину“) с намером да проблематизујем феномен дијаспоре, укажем на његове опште карактеристике и дилеме. Даља анализа усмерена је на конкретне одлике конструката дијаспоре у зонама друштвено-политичких стратегија (институционализација), пракси, перцепција и симболичких значења.

Кључне речи: дијаспора, политике ентитета, културна мобилност, парадигма, процес

Diaspora Construct in the Focus of Entity Policies and Different Mobilities

Diaspora interpretations involve different approaches, policies, and perceptions, which problematize this phenomenon. The penetration and visibility of the phenomenon becomes a scientific and research challenge in shedding light and solving global and specific problems of human motion. Diaspora is an ideological, political and economic construct derived from academic and strategic developments in the domain of knowledge and interests. On the other hand, diasporas are shown to be diverse practices and perceptions that open the fields of sensibility and communication. In the paper I presented a brief theoretical cross-section of various approaches and critical analyzes (essentialism, critique of methodological nationalism, studies of ethnicity, historical paradigm, concept of long-distance nationalism) with the intention of problematizing the diaspora phenomenon, pointing to its general characteristics and dilemmas. Further analysis focuses on the specific features of diaspora

* Текст је резултат рада на пројекту основних истраживања бр. 177027, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

constructs in zones of strategies (institutionalization), practices and perceptions through socio-political and symbolic meanings.

Key words: diaspora, entity policies, cultural mobility, paradigm, process

Теоријска агенда: дијаспора, дијаспоризација и дијаспоризам

У непрегледној покретљивости, увезаности и раштрканости људи, појмовни арсенал се стално утврђује експлицитним речима погодним за идентификујуће модусе и комуникативне маркере. Феномен дијаспоре данас доживљава експанзију, нимало случајно. У академској, бирократској и политичкој сфери овај појам се умножава и усложњава, преузимајући улогу конструкта свеприсутних ентитета у глобалним размерама. Брубејкерова и Коенова игра цифрама (2005. године милион резултата претраге на Гуглу, а већ 2015. – преко сто двадесет милиона), која приказује дисперзију појма, више наводи на концептуални успех или неуспех расветљавања дијаспоре (Brubaker 2005, 1; Cohen 2015a, XV). Брубејкеров израз „дијаспора дијаспоре“ / *the 'diaspora' diaspora* стога указује на различите правце значења, ставова и поставки у концептуалним и дисциплинским сферама (Brubaker 2005, 1). Подаци УН, такође, приказују пораст дијаспорских институција у периоду 1980–2014. године (Gamlen 2015, 166). Савремена научна тумачења теже проблематизацији овог феномена, док бирократизација и политика (одбори, пројекти, удружења, стратегије) нормативизују и институционализују дијаспорске заједнице, укључујући их у системе хијерархија, хегемонија, субординација и ауторитета. Политички, административни и бирократски ресурси постају погодан телеолошки инструмент контроле, потврђивања и испољавања дијаспорских ентитета ради остваривања стратешких циљева и интереса, што је алиби за осигуравање позиција и распореда моћи. У научном дискурсу феномен дијаспоре се аналитички и критички разграђује, па тиме омогућава шире и дубље сагледавање њеног искуственог света.

У постојећој пролиферацији појма *дијаспора*, издвајају се категорије као што су: стање – дијаспоризитет / *diasporicity*, процес – дијаспоризација / *diasporization*, атрибут – дијаспорни / *diasporic*, поље истраживања – дијаспорологија / *diasporology* (Brubaker 2005, 4). Лингвистичко утемељење је само изговор за проширивање значења које се дијакхронијски ширило у разноврсне контекстуалне нише, препознате у историјским миграцијским кретањима и пресељењима. Историјски, дијаспора се прво доводила у везу с грчким и јеврејским расељавањима, потом афричким и азијским популационим деколонијалистичким кретањима, а данас са глобалним миграцијским процесима. На тим позицијама изграђивали су се парадигматски концепти „дијаспоре жртве“ / *victim diaspora* (Cohen 2008), „дијаспоре катастрофе“ / *catastrophic diaspora* (Brubaker 2005, 2), „инцидентне дијаспоре“ / *accidental diaspora* (Brubaker 2000, 1)¹, које су настајале као последице ратова и

¹ Брубејкер користи појам *accidental diasporas* у историјском контексту постмултинацио-

принудних пресељења. Грађење концептуалних оквира ради утврђивања прошлости, на дуге стазе водило је ка стварању јаким парадигми заједничких представа о пореклу и синтетичком обликовању дијаспорских заједница. Но, ту долазимо до проблема који је Клифорд уочио као вид нових канонизација или дистинкција погодних за одрживост дискурса и историје. Овим путем су ишла многа проучавања која су тежила да дијаспори дају искључиво историјски контекст. Клифорд, на основу савремених теорија, дискурса и историја, показује да они често воде разним утопијама и дистопијама када се ставе у контекст националних или глобалних стремљења (Cliford 1994, 302). Свака канонизација, па и оне које се баве глобалним, постколонијалним и технолошким политикама *одозго* може оснажити традиционална и есенција-листичка стремљења означена у националним или уже локалним политикама. При томе, Клифорд критикујући све иновативне кованице попут оне са префиксом *пост-* уочава привремености и реконфигурације односа на овој планети, што значи да се и дијаспорски феномен, скопчан са суживотом, може укључити у глобалне, транснационалне борбе и тржишне процесе у не-Западном свету (Cliford 1994, 327). Термин дијаспора упућује на даљину, сепарацију и колективитет. Његов спектар највише се везује за термине миграција, националних заједница, али се терминолошки стално проширује под утицајем мобилности и покретљивости људи. Сафран проширује појам и на категорије повратника, прогнаних, страних држављана, етничких и расних мањина (Safran 1991). Аналитичко читавање усмерено је ка друштвеним и политичким формама, пролазећи кроз процесе у којима разни видови институционализација и комуникација играју важну улогу. Географска и замишљена дистанца, посебно између матица порекла и резиденцијалних пунктова, подстичу стварања институција и регулативних тела да би се успоставио легитимитет идентификујућих ентитета.

Конструкт дијаспоре јавља се у виду *национализма на даљину/long-distance nationalism* (Anderson 1998, 58–74), који је постао *modus operandum* у тумачењу идентитетских политика. Концепт *национализам на даљину* успоставља дијапазон идентификација, функционисања и инструментализација, стављајући се често у службу академских и политичких стремљења у проширивању дијаспорске делотворности. Овде је реч о припадности нацији која излази изван граница националних територија, што подразумева да чланови нације могу да живе било где (Schiller 2002, 571). У том смислу, термин *национализам на даљину / long-distance nationalism*² обухвата сет потраживања идентитета и акција људи који живе на различитим географским локацијама, повезујући се у посебну територију коју виде као домовину порекла, а у чије име се могу одвијати акције – гласања, представљања, лобирања, сакупљања новчаних прилога, стварања уметничких дела, борбе,

налних политичких структура насталих из мултинационалних реконфигурација, на пример, од Хазбуршке монархије, преко Отоманске империје, Првог светског рата, Совјетског савеза, Југославије, Чехословачке, Хладног рата, итд. (Brubaker 2000, 1).

² У антрополошком смислу, нација је замишљена политичка заједница (Anderson 1991, 5, 48).

убијања и умирања (Schiller 2002, 570). Шилерова потврђује да је *национализам на даљину* блиско повезан с класичним појмом национализма и националне државе (Schiller 2002, 571). Управо на тим позицијама настајала су многа тумачења националних и етничких заједница у расејању (Brubaker 2005, 3). Известан број студија случаја главно тежиште ставља на однос државе, нације, дијаспоре, што подразумева дубинско и индуктивно посматрање проблема за потребе даљих теорија као дедуктивних матрица. Међутим, теорија–случај може се ослободити методолошког национализма³, успостављајући компаративне, трансдисциплинарне или интрадисциплинарне релације, пре свега, стављајући упит на сваку национално херметичку довршеност. Данас се може говорити о дијаспори као концепту детериторијализације и транснационализације, трансетницизама, трансграница и успостављања читавог лингвистичког спектра у препознавању регионалних или глобалних груписања као што су, на пример, англофоне, франкофоне и друге заједнице (Vertovec 1999; Brubaker 2005, 3). У политичком смислу, дијаспора није један ентитет, већ је састављена из више интра-ентитета, који, пре свега, проистичу из политичких опција и интраконфликтних ситуација (Vertovec, 2005). Концепт *национализам на даљину* сучељава се са савременим порастом глобалних интерконекија, потакнутим новим флексибилним обрасцима акумулације капитала. У економском смислу, успоставља се промет финансијских средстава: самоиницијативни учинци помоћи „својима у завичају“ и разним другим видовима улагања и иницијатива. За земље емиграције политичке и економске стратегије теже да се дијаспора приказује у свом концентричном кругу *ми–наши*, који погодује интенцији државне контроле и националном интересу на нивоу структура моћи и власти. Истовремено, мултинационални ресурси, нове комуникационе технологије, миграцијски процеси и детериторијализације успостављају међуљудски промет, тако да се дијаспора више не води само кружним током, него паралелним или укрштеним кретањима. У доба глобализације, њихови језици, познавање других култура и контакти у другим земљама чине многе чланове дијаспоре високо конкурентним у међународном раду, службама, тржишту капитала (Cohen 2008, 146). Из тог угла, глобалистичке теорије дају дијаспорамa ново лице – флуидности идентитета, асинхроних кретања и културних хибридизација. Да се не би улазило у дилеме дијаспора или мрежа, Ђордано предлаже да се дијаспора/е у виду ентитета и мрежа посматрају као компатибилне целине (Giordano 2010, 219), које се међусобно не искључују и не доводе у питање однос опште умрежености и специфичних друштвених односа.

Имајући у виду истраживачке приоритете које су зацртали Делано и Галмен (Délano & Gamlen 2015, 176–178), скрећем пажњу на неке проблеме које треба имати у виду при истраживањима и теоријским приступима, а то су: 1. однос државе и дијаспоре; 2. стратификације и конструисање различитих идентитета и колективитета у оквиру дијаспорског друштва; 3.

³ Овај концепт и термин су дефинисали Wimmer & Glick Schiller 2002.

поређења оних који себе сматрају дијаспором и не-дијаспором; 4. однос међудијаспорских ентитета (национално, етничко, државно, политичко, регионално); 5. релација међуперсоналних односа у зонама дијаспорских умрежавања.

Концепт дијаспоре може имати негативне и позитивне конотације. Негативне конотације упућују на дискриминацију и ексклузивност, док позитивне могу означавати транскултурна, транснационална и друга повезивања људи и капитала. Тумачење дијаспоре, било у негативном или позитивном смислу, ипак се увек суочава са тензијом између транснационалног капитала и националне хегемоније (Clifford 1991, 328). Коначно, савремена тумачења показују да концепт, конструкт и пројекат дијаспоре има амбивалентан карактер у сучељавању националних образаца и глобалних трендова, искустава и идеја, пракси и имагинација, те да, у том смислу, гради своју покретљивост. Моја истраживања су ближа критичкој анализи дијаспоре, која покреће питања, па можда и сумњу, у критеријуме ко одлучује да су људи припадници дијаспоре, или како се они идентификују, односно како их други идентификују? У својим истраживањима нисам често наилазила на употребу речи *дијаспора* код људи који живе изван матичне државе. То ми је био аналитички „окидач“ да се заинтересујем за његову функционалну и метафоричку примену. Релевантно питање јесте и како се стварају обрасци и системи ентитетског оквира који се зове „дијаспора“ у разним организационим зонама успостављања хијерархија, ауторитета, моћи, колективистичке сигурности, и управљања? Да ли се перцепције и праксе људи прилагођавају овом термину, или се он прилагођава људским праксама и кретањима? Коначно, ко о томе одлучује или тиме руководи? У овом раду сигурно нећу одговорити на сва питања, али ћу их покренути за потребе дискусије. Ако је основни носилац дијаспоре човек, или људи, како су они именовани? Ако размислимо увек ћемо наилазити на заменице попут „наша“ или још чешће „грчка“, „италијанска“, „пољска“, „хрватска“, „српска“, па потом – „културна“, „интелектуална“, „радничка“ или „научна“ дијаспора.

Појам *дијаспора* има метафоричко значење. Истраживачка поља отварају даље могућности тумачења феномена које по Клифорду постају „неексклузивне праксе заједница, политике и различитости“ (Clifford 1994, 302). У лингвистичком кôду, корен грчке речи *διασπορά* има репродуктивно значење – расуто семе, расејање, што се уклапа у дисперзију и покретљивост одређених категорија као што је расељавање људи.⁴ Лингвистички контигвитет између дијаспоре и ботаничких процеса постао је занимљив семантички изазов да би се видело с чиме се све барата када се каже *дијаспора*. На то је указао Коен (Cohen 2015b, 2), а потом ме подсетио да се, у

⁴ Потиче од грчке речи *speiro* и предлога *dia* („преко“), што Коен и други теоретичари доводе у везу са смислом људских кретања препознатим још у древној Грчкој (Cohen 2003). Лингвистичко-метафорички контигвитет између дијаспоре и ботаничких процеса подстакао је Коена да етимолошки и метафорички рашчлани „дијаспору – расејање – семе – дистрибуцију“. Он се упушта у трагање за метафоричким значењима, пре свега у дијаспорској реторици и лого-приказима: *корен, ризом, епифит* (Cohen 2015b, 2).

многим реторикама, логоима и насловима, речи *корен*, *стабло*, *земља* доводе у симболичку везу с пореклом, расејањем односно дијаспором. Да се послужим већ утрђеним семантичким формулама које је дао Герц – у питању је „модел нечега“ и „модел за нешто“ (Герц 1998, 127), при чему модел дијаспоре има двоструки смисао: то је модел стварности, који се симболички обликује на основу објективних мапирања постојећих заједница и ентитета, стварајући одговарајуће обрасце, а када се преобрази у конструктивне оквире, он постаје модел *за* стварност, градећи функције и значења препозната у јавним дискурсима. Јасно је да се овим двоструким лицем улази у поље имагинарног. Подсетићу на Билефелдово тумачење нације у пољу имагинарног. Имагинарни карактер националне заједнице не чини ову ништа мање стварном, него пре утолико стварнијом (Bilefeld 1998, 137–138). Зато се дијаспора може тумачити и као стварна имагинација предодређена семантичким разумењима.

Што се тиче етнолошког и антрополошког дискурса, наглашавам да су проучавања емиграцијских процеса успоставила своју путању и пружила могућност увида, поновног преиспитивања и нових резултата довољно подстицајних да се теме миграција и дијаспоре актуелизују и истраживачки ажурирају. У домаћој научној литератури произашлој из детаљних и дуготрајних етнолошких истраживања издвојиле су се две фундаменталне теме: мигарцијски процеси и студије етничитета. Иако су проучавања могла да оду у правцу утврђивања и приказивања макроентитета дијаспоре, већина радова и монографија отворили су многе проблеме сложености етничког идентитета и његове флуидности, имајући у виду социјалне стратификације, идеолошке и религијске конфронтације, културне разноликости.⁵ Етнолошка истраживања, често као студије случаја, заснивала су се на функционалним и симболичким анализама, имајући у виду теоријске и методолошке трендове који су посебно били актуелни осамдесетих и деведесетих година двадесетог века. Међутим, занимљиво је да су етнолошка истраживања миграција и етничитета била усмерена на подручје тадашње Југославије или тадашњих републичких пројеката. Све што је следило од распада Југославије, било је директно везано за националне стратегије (делом произашле из републичких политика), где се нашла и тема дијаспоре (проучавање миграција и дијаспоре у Хрватској, Србији, Словенији, итд.). Тек у првој деценији двадесет првог века, са све већом међународном и регионалном фреквенцијом миграција, истраживања добијају интердисциплинарно и компаративно обличје.⁶

⁵ Ово наводим да бих, и поред можда критичког погледа из садашње перспективе, скренула пажњу на корисне и оригиналне радове и монографије Гордане Благојевић, Младене Прелић, Мирјане Павловић и Мирославе Лукић Крстановић, које су истраживале у САД, Канади и Мађарској.

⁶ И антрополошки теоретичари и теоретичарке често наглашавају мултидисциплинарне и компаративне приступе, у проширивању епистемолошких и аналитичких дискурса (Brettell & Hollifield 2000, 20). Корисно је погледати Гласнике Етнографског института САНУ (тематички 2 и 3) за 2015, 2016, 2017, и 2018, годину. Маријета Рајковић Ивета, Петра Келемен и Драго Жупарић-Иљић су уредници међународне публикације (14 текстова) *Contemporary*

У овом поглављу дала сам кратак теоријски пресек разноврсних приступа и критичких анализа (есенцијализам, критика методолошког национализма, студије етничитета, историјске парадигме, национализам на даљину), с намером да проблематизујем феномен дијаспоре, укажем на његове опште карактеристике и дилеме. Даља анализа усмерена је на конкретне одлике конструкта дијаспоре.

Парадигме и стратегије у служби политика: национализација дијаспоре

Појам и феномен дијаспоре на домаћем терену доводи се у везу са (е)миграцијским процесима. У терминологији српског језика (и других језика у региону, на пример, хрватског и словеначког), термини сродни термину *дијаспора* јесу *исељеништво* и *емиграција*. У српском и хрватском језику *исељеништво* и *исељеници* јесу појмови дугог трајања (Lukić Krstanović & Pavlović 2016, 9). Међутим, ове појаве/појмови, ма колико дуготрајни, производили су различите и променљиве језичке и термилошке кодове у оквирима историјских и ситуационих конфигурација. Терминологија се градила посредством пракси и идеологија на релацији време – простор (од формалних до когнитивних приказа). У двадесетом веку, *исељеници/исељеништво* су дефинисани као процеси и стања дужег или трајног пребивања ван домовине, обично из економских разлога (Речник српскохрватског књижевног језика и народног језика 1973).⁷ Према неким дефиницијама за појам исељеника важи израз *animus non revertendi* (Čizmić & Mikačić 1974, 1).⁸ Насупрот појму *исељеници*, који је остао на домаћем језичком терену, израз *емигранти* у социјалистичком периоду обухватао је лица која су се исељавала из земље из политичких разлога (у неким случајевима уз *емигрант* се користио и придев *политички* – *Pravna enciklopedija* 1979, 298, 437; *Sociološki leksikon* 1982, 365). У лексиконским одредницама и радовима тога времена, политичка емиграција постаје категорија која је издвојена од осталих категорија (економске миграције, југословенског исељеништва, лица на привременом раду), па је у јавној реторици добијала и негативне конотације (*неријатељска*). Временом категорије *исељеништво* и *емиграција* обликују се у национални ентитет – *српско, хрватско исељеништво*, потом *дијаспора*, успостављајући термилошку хомогеност и легитимитет свих оних који живе у иностранству, укључујући и потомство. Крајем шездесетих година двадесетог века у административно-политички вокабулар уводи се још један технички термин – *радници (лица) на привременом раду у иностранству*. Новоформиран израз у српском и хрватском језику очито је прерађена

Migration Trends and Flows on the Territory of Southeast Europe, 2018, Загреб.

⁷ У формалном смислу, ови термини су у употреби од двадесетих година двадесетог века, када се оснива Исељенички комесаријат у Загребу, а 1921. године донесен је „Нацрт уредбе о емиграцији“ (МУП 1921, арх. 104, 140–201).

⁸ Чизмић и Микачићева издвајају четири типа исељеника: освајач, колониста, предузетник и индустријски радник (Čizmić & Mikačić 1974, 1).

варијанта узета из немачког језика *gastarbeiter* – англосаксонски *guest worker* (Girodano 2010, 12). Ова категорија заснивала се на две референтне јединице: рад и привременост. У формалном смислу, употреба ове синтагме произилазила је из политичких интереса држава емиграције, у овом случају тадашње Југославије, и интереса држава имиграције. Термин *радници* односио се на неквалификоване и квалификоване раднике, а термин *привремен* користио се као гарант да ће се радници након извесног времена вратити у своју домицилну средину с одређеним дознакама. Антонијевићева наглашава да је израз *гастарбајтер* у реторици временом добијао подсмешљиве и презриве конотације које су упућивале на посебне когнитивне особине (Antonijević 2013, 64). Протеклих деценија показало се да је ова мигрантска категорија превазишла „привремени боравак“ и ушла у фазу (дуго)трајности, ако се зна да је тај назначени период обухватао и потомство. Терминолошка флуидност произилази из кумулативног процеса именованја оних који долазе и оних који већ дуже живе у иностранству, стварајући својеврсно утапање или стапање са категоријом „гостујућих“ у дијаспори (Stanković 2014, 10) или „гости у дијаспори“ (Krstić 2011, 307). Према Крстићевој, радници на привременом раду у иностранству јесу дијаспора, јер су и даље повезани са земљом порекла, остварују, негују и одржавају јаке везе са својим породицама и уз помоћ дознака економски помажу земљу порекла. Међутим, они јесу и „привремена дијаспора“, јер нису довољно интегрисани у друштво пријема (Krstić 2011, 307). По неким ауторима придев *привремен* је био еуфемизам ондашње комунистичке номенклатуре, која је њиме хтела да прикрије организован и масован „извоз“ радне снаге (Stanković 2014, 10). Од осамдесетих година двадесетог века у употреби је и технички појам *brain drain* / *одлив мозга* (Mesić 2002, 16), који се може одредити као емигрантска подкатегорија односно миграције висококвалификованих људи. Развој комуникационих средстава, интернационализација производње, трговине, финансијски токови утицали су на повећану мобилност и циркулацију стручњака унутар развијеног света (Mesić 2002, 15). Употреба овог термина, посебно у стручним публикацијама, подудар се с периодом када су из тадашње Југославије одлазили стручњаци (углавном инжењери и лекари) у земље западне Европе, САД и Канаду. Овај термин, потекао из академског речника, врло брзо је добио јавну употребу и ушао у административно-политичку реторику. *Одлив мозга* се све више користи и за студенте и оне који иду на усавршавања у иностранство. Из угла земље емиграције, термин *одлив мозга* означава губитак људског капитала, док се израз *прилив мозга* (*brain gain*) тумачи као бенефит и допринос људског капитала за земље имиграције. *Brain drain* и *brain gain* су дакле пандан у ротационој формули губитка и добитка (Grupa 484 2010, 5; Lukić Krstanović & Pavlović 2016, 220). Од деведесетих година ови термини се све више комбинују с терминима *интелектуална* и *научна дијаспора*, као и термином *brain circulation* (Strategija 2011, 17).

У време социјалистичке Југославије политичка, културна и академска реторика били су оријентисани на базичне термине *исељеништво* – *емиграција*.⁹ Научна, академска и политичка јавност су тако усагласили терминологију и дали импут у креирању званичне емиграцијске политике.¹⁰ Седамдесетих и почетком осамдесетих година постојали су пројекти и истраживања који су имали интердисциплинарни и регионални карактер, окупљајући стручњаке из целе Југославије, али у којима су већ постојале назнаке национално аналитичких груписања (писати о хрватском или српском исељеништву).¹¹ С распадом Југославије и формирањем нових државотворних политика на националној основи – пре свега, Хрватске, Словеније и Србије – све је више у употреби термин *дијаспора*. Тај заокрет је добио нову тежину уклапајући се у глобалистичке трендове дијаспоризације, али и моћ локалнационалне ингеренције. Реч/појам првенствено означава степен етнизације и национализације исељеничких заједница у свету, посебно у Европи, САД, Канади, Аустралији, те се посебно издваја хрватска, српска, словеначка и македонска дијаспора. Да је реч о новој/старој конструкцији показује и следећи степен њене институционализације. Године 1992. прво се формира Министарство за Србе изван Србије, које је 2000. године укинута, а 2004. године основано је Министарство за дијаспору, да би 2012. године било преименовано у Министарство вера и дијаспоре. Те 2004. године дијаспора је први пут после дугог периода добила право да гласа на председничким изборима у Републици Србији (Strategija 2011, 10). Министарство замењује Канцеларија за дијаспору, али и она је убрзо укинута. Дијаспора је затим у надлештву Министарства спољних послова Републике Србије, у оквиру Управе за сарадњу са дијаспором и Србима у региону. До прекида рада Управе долази 2015. године, те у Скупштини Одбор за дијаспору и представници дијаспоре покрећу питање поновног активирања овог тела, које

⁹ Паралелно са научноистраживачким радом, од 1951. године постоје и друштвено-политичке институције под називом *Матице исељеника* на нивоима тадашњих република СФРЈ, са задатком да успостављају контакте с новоформираним југословенским клубовима у земљама имиграције и раде на „позитивно усмереној“ културној сарадњи, усклађеној с политиком социјалистичке Југославије. Јасно је да је овакав вид друштвеног ангажовања имао јаке политичке резидуе пропагирања и селекције емиграције позитивно оријентисане према социјалистичкој Југославији.

¹⁰ У Загребу излази едиција *Теме о исељеништву*. Године 1981. у Етнографском институту САНУ, на основу елабората Слободана Зечевића и Душана Дрљаче, започет је рад на пројекту „Етнолошко проучавање исељеништва из Србије“. Мирослава Лукић Крстановић и Мирјана Павловић као асистенти-истраживачице укључене су у тај пројекат са задатком да проучавају српско исељеништво у Канади и САД. Паралелно су постојали слични пројекти у Хрватској и Словенији.

¹¹ Окупљајући један број експерата и ауторитета, одржан је научни скуп о проучавању исељеништва (1976) у Загребу, а потом је публикован зборник радова „Исељеништво народа и народности Југославије и његове узајамне везе с домовином“ 1978. године. Овај Зборник постаје главна платформа надолазећих пројеката, програма и иницијатива под окриљем југословенске парадигме, али истовремено и с експлицитним усмеравањем на национални научни курс истраживања *сопственог* националног исељеништва (хрватског, српског и словеначког исељеништва).

и данас функционише. С институционалним реструктурирањем, доносе се законска и друга акта. Декларација Владе Републике Србије о проглашењу односа између отаџбине и расејања, највећим државним и националним значајем, донета је 2006. године. Закон о дијаспори и Србима у Региону донет је 2009. године.¹² Делокруг рада Управе за сарадњу с дијаспором и Србима у региону уређен је чланом 13. став 2. Закона о министарствима (Службени гласник РС бр. 44/2014). У Закону се издвајају два облика програмских активности: 1. заштита права и интереса припадника дијаспоре и Срба у региону и 2. очување културног и језичког идентитета дијаспоре и Срба у Региону.¹³ Иако се у дефиницији дијаспоре употребљава израз „држављани Републике Србије“ и „припадници српског народа“ (чл. 2), даљи текст је највише усмерен на националну платформу и стратегију (национална признања, промоција државе Србије и неговање српског културног идентитета (чл. 11 и чл. 14), спречавање асимилације и неговање изворног народног стваралаштва (чл. 34). Такође, родна равноправост је само назначена у чл. 3. Сви појмови који се у овом закону користе у мушком роду обухватају исте појмове у женском роду, иако се нигде не помиње израз „припадница/е дијаспоре“. Дакле, наведена политичка тела и акта обухватају, пре свега, уобичајене надлежности државе усмерене на припаднике и припаднице нације у дијаспори, а спорадично на грађане и грађанке који су држављани или воде порекло из Србије, ма које националности били. На овај начин се утврђује хегемонистички статус националног ентитета. Како наглашава Илићева, политичка, рецентна и радна емиграција нису издвојене категорије, те се може констатовати да се овај закон заснива на „етноцентричном (органичном) моделу дијаспоре, док су не-српске етничке групе потпуно маргинализоване“ (Илић, 2010, 149). Закон је усмерен на етнички ентитет заснован на колективитету, па се појединац не само као припадник, већ као носилац дијаспоре, такође маргинализује. Како је реч о државотворном концепту у Закону, јасно се истиче да Влада утврђује политику дијаспоре, коју спроводи Министарство и други државни органи (члан 9). У том домену се одвија и координација између дијаспоре и матичне државе. Нормативизација је једносмерна, јер се диригује из центара моћи „матичне државе“ односно надлежног министарства (доношења акта, праћења стања у области информисања, проучавања последица датог стања, евидентирања организација, обезбеђивања рада културно-информативних центара (чл. 11). Дијаспора је концепт матичне државе, она се обликује у институционално, односно представничко тело органа у државном надлештву, те, самим тим, не представља самосталну и независну јединицу, већ зависни ентитет којим се

¹² Ради прецизног тумачења овде наводим тачну дефиницију ове две категорије. У овом Закону: 1) израз „дијаспора“ обухвата: држављане Републике Србије који живе у иностранству; припаднике српског народа, исељенике са територије Републике Србије и из региона, и њихове потомке; 2) израз „Срби у региону“ означава припаднике српског народа који живе у Републици Словенији, Републици Хрватској, Босни и Херцеговини, Црној Гори, Републици Македонији, Румунији, Републици Албанији и Републици Мађарској http://dijaspora.gov.rs/wp-content/uploads/2012/12/Zakon_o_dijaspori.pdf.

¹³ http://dijaspora.gov.rs/wp-content/uploads/2012/12/Zakon_o_dijaspori.pdf

управља.¹⁴ Утилитарни карактер Закона се очитује у члановима у којима се фаворизује добровољно удруживање ради промоције Србије и других активности. Чланови Закона највише се односе на регулативе у подручју управљања, што улази у ресурс контроле од стране ауторитета матичне државе. У даљем тексту Закона (члан 4, тачка 2; чл. 14) наглашава се „употреба учења, чувања и неговања српског језика и ћириличног писма, чување и неговање српског културног, етничког, језичког и верског идентитета“. Закону се придружује и следећи нормативни акт у виду елабората под називом „Стратегија очувања и јачања односа матичне државе и дијаспоре и матичне државе и Срба у региону“, из 2011. године (Службени гласник РС бр. 4/11 и 4/11).¹⁵ Позивајући се на универзална начела, у Стратегији се издвајају следећи концепти: објединити све снаге једног народа, буђење националне свести, дијаспору користити за потребе унутрашње и спољне политике, настојање да се оствари историјско помирење разних делова истог народа. Истовремено, ова материја се утврђује међународним уговорима о држављанству, заштити мањина, о правима радника миграната (Uvodni deo 2011, 2, 4). У Стратегији је наведено да има четири милиона припадника дијаспоре, да готото трећина нашег становништва живи изван граница Републике Србије (Strategija 2011, 2). Непроверен, па тиме и имагинаран, број од четири милиона расељених Срба у Амарици, Канади, Аустралији, Европи, постаје симболичка парадигма, коју, из угла политичких структура, треба искористити, односно придобити.

Институционализација је нарочито усмерена ка стварању конститутивне јединице и националног ентитета у значењу српске исељеничке популације. Као и у Закону, тако и на сајту Министарства спољних послова, односно Управе, даје се гарант повезивања коришћењем парадигме „помоћи у очувању и развоју духовне, националне и културне самобитности српског народа изван Републике Србије; побољшања веза исељеника, држављана Републике Србије који живе у иностранству и њихових организација с Републиком Србијом“.¹⁶ На сајту Министарства и у оквиру линка *Водич* могу се наћи упутства за држављанство, лична документа, здравствено осигурање, пензијско и инвалидско, упис у јединствене бирачке спискове и др.¹⁷ Нормативизација дијаспоре подлеже реалним праксама да би се легитимисао ентитет и довео у зону

¹⁴ У раду Скупштине дијаспоре и Срба у региону учествују председник Владе, министри надлежни за дијаспору, спољне послове, унутрашње послове, финансије, економију, образовање, културу, рад и социјалну политику, омладину, спорт и вере, по један представник Српске православне цркве, Српске академије наука и уметности, Привредне коморе Србије, Сталне конференције градова и општина и Јавног сервиса Радио-телевизије Србије (чл. 17).

¹⁵ <http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/konzularni-poslovi/dijaspora/dijaspora-opste?lang=lat>

¹⁶ „О нама“, Управа за сарадњу са дијаспору <http://www.dijaspora.gov.rs/o-nama/>; <http://www.dijaspora.gov.rs/vodic-za-dijasporu/>

¹⁷ На званичном сајту Министарства за дијаспору 2013. године могли су се наћи и посебни линкови под називом „виртуелни матичар“.

макропрепознавајуће и делујуће целине. Поред нормативних пракси, институционализација дијаспоре ослања се највише на реторику испољавања националне провенијенције и етатистичких претензија – „Србији је потребна дијаспора“, или „Дијаспора није довољно присутна у решавању државних и националних питања“ – чује се са скупштинских говорница (27. мај 2019). Дијаспора од 2004. године добија свој дан „Видовдански дани дијаспоре у Србији“ и све пропратне ингеренције државотворности. Учесници манифестације су изабрани представници дијаспоре – пословни људи, интелектуалци, руководиоци удружења, успешни људи из области науке, културе, највиши званичници државе и цркве (у *Позивном писму*, Видовдански дани дијаспоре у Србији, 2006, 3). Почасна симболизација државе матице и дијаспоре репрезентује се и у додели признања „Мајка Србија“ и ордена „Вук Стефановић Караџић“. Поред централне свечаности одржавају се и Дани дијаспоре у градовима Србије. Артифицијелност дијаспоре огледа се, такође, у иницијативама и реализацијама програма који географски и институционално распоређују људе из дијаспоре, формирајући дијаспорске енклаве и конститутивна тела¹⁸ у функцији и по принципу територија, односно држава (представници из Немачке, Холандије, Аустралије, Канаде, САД и др.). Политика се обликује у правцу земље-матице, државе Србије, и српске нације, проширујући тиме њено посредно присуство у државама где живе припадници дијаспоре.¹⁹ Процес дијаспоризације српских иселеничких заједница углавном је једнолинијски, односно то је интересни државни, национални, политичко-страначки полигон за придобијање поена, гласова, чланства и представништва. Оног тренутка када је означена дијаспора постала институција под државним туторством, ушло се и у нестабилно дневно-политичко поље, што је последица политичких, страначких позиционирања и избора кадрова. Стратегија и конструкција ове категорије постаје погодан инструмент калкулација и борби за успостављање позиција моћи структура власти и опозиције. Тако се на седници Одбора за дијаспору и Србе у региону Скупштине Србије 2015. године и званичним сајтовима нашао и следећи апел: „Што пре попис дијаспоре! Да се што пре напишу наши људи који живе и раде у иностранству, да се успостави прецизна евиденција“.²⁰ А то је сигуран пут у придобијању политичких гласова.

Дијаспорски елитизам у виду политике изабраних, најјасније се промовише академским иницијативама. У згради Ректората у Београду, 13. маја 2015, одржана је јавна промоција програма *Serbian Diaspora Virtual University (SDVU)* како би се направила евиденција српске универзитетске популације у свету (посебно доктора наука). У најави се наглашава „српски доктори наука у свету чине комплексну организацију виртуелног

¹⁸ На Видовданском сабору говорили су представници разних дијаспорских тела: клубова, друштава, скупштина из разних земаља, а у име српске дијаспоре.

¹⁹ Видети говоре у: *Видовдански дани дијаспоре у Србији*, Београд 29–30. јуни 2006. Министарство за дијаспору Републике Србије.

²⁰ <https://arhiva.vesti-online.com/tag/88189/Kancelarija-za-dijasporu>

универзитета дијаспоре, а окупљају се у заједницу идентитета и чине наступајуће лидерство једне нације“.²¹ Да ли ово месијанство у виду дијаспоре може науку и просвету да подигне на виши ниво националног успеха или да ли су научници и научнице који су постигли успех у иностранству добар пример достигнућа, изнад нације и дијаспоре?

Конструкт дијаспоре у јавној политици добија своје високе позиције у нормативним регулативама, с циљем да се, овај пут високо рангирана, укључи у привредне, научне и друге секторе. У Закону о фонду за науку Републике Србије (Службени гласник РС бр. 95/2918, чл. 3) стоји клаузула:

„Финансирање пројеката спроводи се на начин који обезбеђује конкурентност и квалитет резултата, ефикасност примене истраживања, отвореност и доступност резултата програма и пројеката, као и развој научних кадрова, интеграцију у мађународне научне и технолошке пројекте и системе, сарадњу са научном дијаспором (...)“

Концепт дијаспоре у јавној реторици се подиже на виши ниво, при чему се потенцира високо образовање људи који живе и раде у иностранству. С једне стране, то је и логично, што показују и истраживања о одливу високообразованих стручњака,²² за разлику од претходних периода када су у иностранство одлазили радници с нижим квалификацијама. Нижу се и друге изјаве о „нашој“ медицинској дијаспори, односно о проблему да све већи број лекара из Србије одлази у иностранство.²³ У овом случају, дијаспоризација је процес који проистиче из лошег положаја и статуса одређене професије у земљи-матици, те из тих разлога долази до напуштања земље. Парадокс лежи у томе што одлазак у иностранство држава односно структуре власти постављају као проблем губитка без решења, док појединци који одлазе у томе виде егзистенцијални спас. Дијаспора је искоришћена за констатацију и драматично наглашавање о одласку људи из земље и губитку радног потенцијала. Јасно је да се из угла актуелних политика припадници дијаспоре не виде као појединци, већ као програм или стратегија која даје одређени допринос држави (дознаке или повратак академски образованих појединаца). Сваки корак да се самоорганизују у неко институционално тело, директно је условљено државно-националним интересима.²⁴ Подвлачим, у овом смислу дијаспора јесте продукт политичке интервенције. Званична реторика показује

²¹ <http://www.dijaspora.gov.rs/virtuelni-univerzitet-dijaspora-buduci-lideri-nacije/>

²² Истраживања показују да су 2000. године Србија и Црна Гора међу првих четрдесет држава у свету по „одливу мозга“ (Docquier & Rapoport 2011, 7). Тај број се из годину у годину увећава.

²³ Податак о одржавању десете Конференције српске медицинске дијаспоре од 20. јуна до 22. јуна 2019. године под покровитељством престолонаследника Александра и Катарине Карађорђевић. 25. 08. 2019. <http://prague.mfa.gov.rs/cir/news.php>. Као што сам већ нагласила, и овде се акценат ставља на национално-професионалну етикету дијаспоре.

²⁴ Страни дијаспорски академци су покренули 2018. године иницијативу да се оснује агенција за миграције уз помоћ и подршку државе. За пола године ништа није урађено и поред званичног обећања премијерке (N1, Вести, 13. 07. 2019, у 19.25 часова).

да се исељеничка популација, сагласно националним и државним интересима, лако може преобразити у оно што је утилитарно или у проблем, али увек у правцу очекивања добробити за државу и нацију. Тежња татора и ауторитета јесте да се од дијаспоре направи велики и компактан надколектив, који може постати одређени образац или парадигма инструментализације и политика идентитета.

Следећи вид дијаспоризације у јавном дискурсу односи се на хуманитарну помоћ и економски салдо дијаспоре. Познато је да су емигранти-појединци одувек били важни носиоци хуманитарних акција и помоћи (како у ратним периодима, тако и у случају природних катастрофа и страдања). Ови својевољни и самоиницијативни потези, постајали су пожељни улог не само за званичну и јавну промоцију таквих дела, већ за апел да се таква помоћ што више реализује. У Београду је од 1999. године основан Фонд дијаспоре за матицу (именован у Национални фонд), који је активан у многим хуманитарним акцијама. Таква филантропска централизација дијаспоре на државном односно националном нивоу успоставља посебне интересне зоне увоза дијаспоре на терен матичне државе. Штампана, такође, истражује колико је богата „наша дијаспора“, да ли се може реализовати пројекат „банке дијаспоре“ и какву ће од тога имати корист држава, с циљем повећања улога капитала? Наиме, инвеститори-исељеници у Србију доносе „чист новац“, што чини 14% бруто друштвеног производа. Економски аспекти и хуманитарни апели јасно говоре о очекивањима државе да се дијаспорска етика подигне на ниво одговорности и „носталгичне трговине“ (Strategija 2011, 13–14).²⁵ Предузетништво и хуманитарна помоћ највише се ослањају на локалне ресурсе улагања, утемељених на појединачним дародавцима за „свој завичај“ и „своје“. Изван државне контроле, овај вид улагања излази из контролног пункта „одозго на доле“, дајући предност самоиницијативама (па чак и изван локалних политика).²⁶ Репрезентативна филантропија, дародавне емоције, „носталгична трговина“, успостављају нову релацију између очекивања матице и добровољности дијаспорских акција.

Политика ентитета се учвршћује у разним видовима репрезентација. На Међународном сајму књига у Београду, октобра 2004. године, свечано је отворен штанд „у част писаца из расејања“. Штанд је организовало Министарство за дијаспору и Удружење књижевника Србије, а уз благослов владике Српске православне цркве. Донет је и документ „Споразум о међусобној сарадњи Министарства владе Србије за дијаспору и Удружења књижевника Србије“ (U čast pisaca u gasejanju 2005, 71). На порталу Министарства спољних послова и Управе ажурирају се актуелне вести и догађаји из области културе и друштвеног живота исељеника, промоција

²⁵ Електронски и штампани медији иду на ексклузивне вести као што су подаци о регистрованим дознакама за пет месеци 2019. године, при чему је, преко брзог трансфера новца и рачуна извршено око 700.000 трансакција (подаци Народне банке Србије за Тањуг, а преноси Serbinfo: <https://serbinfo.ch/category/dijaspora/>).

књига, часописа, изложби и др. У домену културне политике издваја се реторички дискурс који је погодан за стимулисање националног идентитета. „Српско расејање игра велику улогу не само због бројности, него и због свог духовног капацитета“, речи су председника удружења књижевника Србије, поводом отварања штанда писача у расејању на Међународном сајму књига у Београду 2004. године (*U čast pisaca u gasejanju* 2005, 63). Тако се дијаспора инфилтрира у културни модус националне политике на домаћем књижевном тржишту.

Један од највећих расадника дијаспорне матрице јесте фолклор. Како је наглашено у Стратегији: „Културно-уметничка друштва и фолклорни ансамбли су један од веома битних фактора очувања културног идентитета у дијаспори“ (*Strategija* 2011, 22). Емисије народне музике за „наше исељенике“, европске смотре српског фолклора, „фолклоријаде дијаспоре“, сабори фолклора – само су неки од назива све бројнијих догађаја таквог типа, а под окриљем дијаспоре. Некада исељенички клубови, па потом гастарбајтерски клубови тада под називом *југословенски*, дали су своје специфичне печате окупљања, имајући у виду историјске и политичке околности (Rašić 2017, 689). Дијаспоризација је постала стари/нови талон у неговању наслеђа, опет као идеалтипски модел одлика нације.

Дијаспора се најчешће конструише посматрањем кроз медијски окулар. То се огледа на два нивоа: 1. званични видови комуникације као што су електронски медији, сајтови, изјаве, програми и пројекти; 2. незванична комуникација у виду друштвених мрежа. И у једном и другом пољу комуникације успоставља се релација матица–дијаспора. Паралелно с официјелним програмима (РТС покреће програм за дијаспору као званични канал), све више бујају друштвене мреже и интернет-портали који стварају посебне виртуелне заједнице и комуникације: интернет новине *Нова српска дијаспора*, или *Serbian diasporakafe*, многи други контакти у оквиру фејсбука и твитера и сличних нових технологија.²⁷ Ова надирућа комуникација поклапа се с трендом у свету, по коме све већи број медијских и других асоцијација носе назив *дијаспора*, а односе се на конкретне емиграцијске средине. Што се тиче дијаспорских матрица повезаних с медијима у Србији, анализе показују да већина портала и сајтова објављују вести из света и Србије, а мање има садржаја који се баве локалном заједницом у дијаспори.²⁸ Ово се поклапа с мојим ранијим истраживањима (осамдесетих и деведесетих година двадесетог века), према којима су се медији више бавили ексклузивама и сензацијама о исељеницима, а много мање реалним животима људи у иностранству (Lukić

²⁷ Један од портала зове се „Dijasporakafe.net. – Za ceo svet!“ Портал информисе посетиоце о дешавањима на Балкану (<https://www.dijasporakafe.net>). У међувремену сајт је угашен. Већина портала није ажурирано, осим информација о регулативама и прописима земаља усељења и једне вести из домена културе о промоцији књиге „Учимо ћирилицу“.

²⁸ Barlovac & Nedeljković 2013, 3, http://www.dijaspora.gov.rs/wp-content/uploads/2013/10/Analiza_dijaspora_finalni_izvestaj.pdf

Krstanović & Pavlović 2016, 314). То је погодовало стварању симболичких и имагинарних слика и наратива (па и предања) – о животима *тамо*.

Семантичко раслојавање на примеру медија и других репрезентата у јавном дискурсу откривају да симболичка дијаспора има месијанску или жртвену улогу, па је, као таква, подложна мистификацији, ма колико се форматирала у институционално тело. Формулација дијаспоре успоставља следеће опције на симболичком нивоу значења и порука, који се потом уклапају у инструментализујуће и стратешке опције јавних политика: 1. хомогенизација – јединство ентитета; 2. хармонизација – складност повезивања; 3. колективност (сећања, искуства, наративи); 4. проксимација – емпатија, солидарности и носталгија; 5. дистанца – самоидентификација и идентификација *других*. Припадници дијаспоре се на овај начин холистички посматрају и представљају, постајући погодан инструмент, као што сам показала, за „националну и државну ствар“. Није тешко закључити да се оваквом матрицом лако може манипулисати и да се могу пројектовати исељеничке историје, културе, уметности, и уопште дириговати извозом знања и радне снаге. Што је конструкција дијаспоре стабилнија, то је и већа моћ њене даље производње у монолитну (симболичку) ствар, па и одговарајући монопол на конкурентном тржишту заједница. Креатори и произвођачи се утркују у слагању њене прошлости, садашњости и даљих перспектива.

Долазим сада до важног питања. Да ли грађани који живе у другим државама, а пореклом су из Србије или с простора бивше Југославије, себе виде као „дијаспору“? У интервијуима с људима који живе у иностранству добила сам изјаве да они себе пре свега виде као припаднике и припаднице српских заједница у земљама имиграције или грађане и грађанке односно држављане с двојним држављанством или једноставно као двоструко резиденталне грађане. У мојим истраживањима како осамдесетих и деведесетих година двадесетог века, тако и данас, у Канади већи број саговорника и саговорница себе види или као Србе у Канади или као канадске држављане српског порекла (било је и оних који су се изјашњавали као Југословени).²⁹ Реч *дијаспора* је у мањој употреби, а неки су ми објаснили да је она углавном конструисана у Србији и да је политичког карактера.³⁰ Један саговорник, који се бави бизнисом и живи у Канади изјавио је да га не интересују теорије и „некаква министарства за дијаспору“, јер кад буде желео да нешто инвестира у Србију и да се укључи у неке акције имаће директне и личне контакте помоћу којих ће моћи све то да реализује. Таква размишљања се могу објаснити личним ставовима и перцепцијама, независно од званичних политика. Два политичка конструкта – некада југословенско исељеништво, а данас српска дијаспора, нису отишли даље од државотворног и националног

²⁹ Истраживачки материјал – упитници (лична архива).

³⁰ Ове одговре сам добила на основу разговора и интервијуа са грађанима и грађанкама који живе у Торонту (Канада) и који припадају високообразовним кадровима – лекари, инжењери и уметници.

концепта. Садашње конститутивно и транспарентно обликовање дијаспоре које спроводи држава Србија још увек није пронашло механизме функционисања, што произилази из недовољне организованости и политички нестабилних стратегија деловања.³¹ Оно што никако није одговарало креаторима и пропагаторима унифицирајућег исељеништва или дијаспоре, јесу стратификације, диференцијације и хибридизације исељеничких идентитета и колективитета. Јер, не заборавимо да грађани који живе у другим државама могу бити припадници више заједница и имати више идентитета. Тако миграторно расејање тешко је контролисати или надгледати. Међутим, из истраживачког угла важно је констатовати да је и за политику и за културу, како званичну тако и незваничну, важно стварати јаке резидуе комуникација и мрежа, знати прилично о исељеницима и њиховим животима, имати сталну размену, слушати и разумети исељеничка искуства, животне стилове, идеологије – у ствари перманентно стварати комуникативне амбијенте. Све док процес дијаспоризације буде искључиво ствар политичке евиденције и сакупљања гласова, или такозваног културног изасланства у стварању „мостова“, исељеници и њихови потомци се никад неће видети као грађани и појединци који имају своје изборе и жеље, интересе и права.

Дијаспорски индивидуализам, културни номадизам и мобилност

До сада сам анализирала разноврсне стратешке интересе било да су они националне или етатистичке ингеренције. За конструкт дијаспоре одговара хегемонија, јер она најјасније репрезентује моћ, изабраност и одрживост целине. Таква дијаспора се лако иклинтира у законе, одборе, представничка тела, стратегије, репрезенте. Па ипак, нешто ми се није уклапало у истраживачка трагања за одговорима где све сеже *дијаспорична свест*, како се она читава изван институција, политика ентитета и идентитета. Одговор сам нашла у глобалним и хетеротопијским³² хоризонталама као амбивалентним распоређивањима кретања кроз стварне, виртуелне и имагинарне светове комуникација. Изван крутог научног језика, рекла бих да се ради о неукорењеном номадизму. Мислим на дијаспорну индивидуализацију и приватизацију, насупрот прагматичној дијаспори, при чему се простори измештају и укрштају, тако да добијамо разноврсне перцепције и изборе у оквирима глобалних комуникација. Коен је записао да се на неочекиваним местима појављују неочекивани људи, указујући тиме на

³¹ Тако се на последњој седници Одбора за дијаспору и Србе у региону у Народној скупштини Србији расправља искључиво о српским жртвама у Другом светском рату, о споменицима и несталим лицима – стављајући акценат на прошлост и политике сећања. http://www.parlament.gov.rs/16_sednica_Odbora_za_dijasporu_i_Srbe_u_regionu.37117.941.html

³² Ма колико метафорички звучало, дијаспорска хетеротопија се извлачи из Фукоовог промишљања простора као огледала „видим себе тамо где сам одсутан“ или „измештања из позиција у којима сам окупиран“ (Foucault 1984).

све веће географско распрострањање и дијаспорске мреже (Cohen 2008, 144). За Ападураја, глобалне промене, посебно детериторијализације, јесу једна од главних сила и претњи модерног света – ту су тероризми и криминали, сложене мреже финансија, нова медијска и културна тржишта: филмске компаније, уметничке импресије, путничке агенције (Ападурај 2011, 65). Ево нас зачас на терену „наше дијаспоре“ и свих оних који се крећу, настањују или селе, успостављајући разне добронамерне или претеће колективитете. Дијаспора се ставља у контекст тактика размештања, које имају одређену улогу, као што сам показала, у конципирању различитих политика идентитета као репрезентативних места. Да ли се у томе виде стварања *савршених других места* која су функционална и за чије интересе? На први поглед, феномен дијаспоре се никако не уклапа у номадски топос сталног премештања који све више господари реалним егзистенцијама и креативностима. Управо због бескрајне кумулације дијаспорских репрезентација у националним (читај: *српска дијаспора*) и афилијацијским (читај: *медицинска, универзитетска, књижевна дијаспора*), оквирима била сам пријатно изненађена реализацијом регионалног пројекта „From Diaspora to Diversity” (2015–2017) у сарадњи независне уметничке асоцијације *Ремонт* (Београд), Културног центра *Esperanza* (Скопље), *Kunst Ost* (Грац) и Института за савремену умјетност (Загреб), како би се дијаспора деконструисала и довела у критичку позицију преиспитивања. Пројекат је обухватао низ уметничких пракси – радионица, предавања, перформанса – које су имале циљ да се контекстуално редефинише појам дијаспоре као привременог и трајног измештања из матичних средина у процесима глобализације, културног номадизма и диверсификација.³³ Већина инсталација заснована је на праксама уметница и уметника, теоретичарки и теоретичара, који на основу сопствених искустава представљају разноврсне перцепције простора и другачијих окружења.³⁴ Полако излазимо из стандардних концепата и стратегија дијаспоре, идући у сусрет разноврсним искуствима која се могу али не морају довести у везу с овим феноменом. Сада имамо посла с перцепцијама, које ремете уходани поредак или парадигме дијаспоре. Изјава коју је дала учесница скупа Лидија Димковска *From Diaspora to Diversity* гласи: „Ја волим реч различитости, али имам проблем с речи *дијаспора*, за мене то остаје синоним за фолклор, сентименталност и гетоизацију. Иако сам живела изван своје домовине

³³ Подршку пројекту су дале државне институције и независне регионалне асоцијације. Овај искорак у проширивању и разумевању другачијих тумачења и репрезентација „дијаспоричности“ добар је пример, али недовољно транспарентан, да би се доминантне парадигме и образци дијаспоре у националним оквирима бар донекле редефинисали. Релевантност теме пројекта јесте у конфронтирању културе и политике, националне политике и политичке елите, који се препознају у ономе што Пол Жилрој (Paul Gilroy) назива етнички апсолутизам (From Diaspora to Diversities 2017, 4).

³⁴ Навешћу само неке од тема и ставова: о људима у транзиту, о савременим миграцијским процесима и односима према *другом* и свету који је све више клаустофобичан; уметничке перцепције других генерација исељеника, о индивидуалном номадизму као виду субверзије, транснационалној кооперативности, о различитим аспектима мултипликујућих идентитета, итд.

порекла више од двадесет година, ја се никако нисам осећала као део или члан македонске дијаспоре“ (From Diaspora to Diversities 2017, 50). Сличне одговоре сам добијала у разговорима са људима који дуго живе у иностранству и сада су резиденти у тим државама.³⁵ Овај пројекат је први епистемолошки искорак у коме се феномен дијаспоре доводи под критичку лупу и поставља у корелацију људских мобилности. После оваквих дискусионих помака ништа више није исто, бар за оне који се дубоко питају да ли је дијаспора, дијаспоризација и дијаспоричност искључиво национална и државна творевина?

Оквир за даљи рад

Из ове перспективе саставила сам бинарне релације које релативизирају, деконструишу феномен дијаспоре, или га доводе у везу с разноврсним људским кретањима и мобилностима.

- бирократски свет : свет перцепција
- стабилни ентитет идентификације : променљиви и нестабилни процеси мобилности људи
- хомогена целина : различитости
- хегемонија ентитета : либерализација избора
- територијализација : детериторијализација – хетеротопија (други простори)
- темпоралност (парадигма прошлости) : детемпоралност (временска неукорењеност)

Ова схема која произилази из досадашње анализе указује на амбивалентност феномена или конструкта дијаспоре, при чему се дијаспора/е више препознају и представљају као стабилни ентитети у правцу национално ентитетске хегемоније, теирторијализације и темпоралности. Сваку даљу могућност разграђивања дијаспоре у правцу процеса, различитих вокација, детериторијализација, детемпоралности за прагматичаре може да представља проблем.

У већем делу текста моја полемика се односи на утврђивање конструкције дијаспоре као политичког и институционалног стабилног тела, инструментализованог у домену емиграцијских процеса и тежњи ка врло

³⁵ Још док сам истраживала исељенике у Канади 1984. године, један број мојих саговорника је наглашавао да не иду на места где се окупљају исељеници из тадашње Југославије или српског порекла, већ се састају према својим групним афинитетима: „Виђам се с екипом из Института Винча“ који су дошли у Ванкувер и идемо на журке које организује екипа из Београда, има и оних из Осме гимназије“ (личне теренске забелешке ауторке –интервјуи из 1984. и 2015. године).

хомогеној и чврстој целини. У свом историјском и политичком контексту, дијаспоризација се развијала као важан инструмент учвршћивања моћи колективитета, и то на сигурним позицијама нације. Тумачења дијаспоре укључују различите приступе, политике и перцепције, што засигурно проблематизује овај феномен, не дозвољавајући поједностављеност, као понекад погодног средства за манипулације или пружања отпора променама. Фиксирана у зонама националних ентитета, дијаспора је политички и идеолошки конструкт који се руководи правилима игре у идентификацијама, мобилностима и флукуацији људи. Контекстуализација дијаспоре има своје одређене и специфичне путеве коришћења и инструментализације, што објашњава зашто је у одређено време и на одређеним просторима овај појам/категорија доживела пролиферацију. Успостављају се унифицирајући ентитети на стварном и симболичком нивоу, при чему се потискује свака хетерогеност, да би се стварало замишљено јединство у служби интересних формација. Управо мобилност људи и дијаспора не иду увек руку под руку, када је у питању њихова рационализација и објективизација. Дијаспору/е не можемо замислити у сликама, објектима, али се она обликује у мислима, идејама, концептима и стратегијама. То је добар пут да се она форматује за одређене потребе и интересе, али тада, по правилу, губи своја сензибилна, искуствена, појединачна, различита, укрштена или пролазна својства. Дијаспоризација, као процес, а не дијаспора као конструкт, може да пружи више маневарског простора, чиме даје сваком појединцу шансу да се определи за облике комуникације, али такође за обликовање заједничких или својствених парадигми, а да то није само под окриљем националних и политичких ауторитета. Ако се тежи да се што више енклава учини дијаспорским, што се лако укључује у геостратешке политике, то истовремено показује да је све тежа њихова одрживост у бескрајној људској мобилности и недовршености кретања. Стога би будућа истраживања могла више да се усредсреде на конфронтације или релације дијаспорности и мобилности људи.

Литература

- Anderson, Benedict. 1991. *Imagined Communities Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Anderson, Benedict. 1998. *The Spectre of Comparisons Nationalism, Southeast Asia and the World*. London: Verso.
- Antoniјевић, Dragana. 2013. *Stranac ovde, stranac tamo. Antropološko istraživanje kulturnog identiteta gastarbajtera*. Beograd: Srpski genealoški centar & Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Apaduraj, Ardžun. 2011. *Kultura i globalizacija*. Prev. Slavica Miletić. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Barlovac, Bojana & Marko Nedeljković. 2013. *Analiza onlajn medija dijaspore i Srba u Regionu*. Dostupno na: <http://www.dijaspora.gov.rs/wp->

content/uploads/2013/10/Analiza_dijaspora_finalni_izvestaj.pdf
(pristupljeno 12. 05. 2018).

- Blagojević, Gordana. 2005. *Srbi u Kaliforniji. Obredno-religijska praksa i etnicitet vernika srpskih pravoslavnih parohija u Kaliforniji*. Posebna izdanja, knj. 54. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Brettell, Caroline & James Hollifield. 2000. „Introduction: Migration Theory, Talking Across Disciplines.“ In *Migration Theory: Talking across Disciplines*, eds. C. Brettell & J. Hollifield, 1–26. New York: Routledge.
- Brubaker, Rogers. 2000. “Accidental Diasporas and External Homelands”. In *Central and Eastern Europe: Past and Present*, 11–17, Political Sciences series 71. Vienna: Institute for Advanced Studies.
- Brubaker, Rogers. 2005. “The ‘diaspora’ diaspora”. *Ethnic and Racial Studies* 28 (1): 1–19.
- Clifford, James. 1994. “Diasporas”. *Cultural Anthropology* 9 (3): 302–338.
- Cohen, Robin. 2003. “‘Diaspora’: Beyond the Jewish Experience”. In *Calcutta to Caroni and the Indian diaspora*, eds. John La Guerre & Ann Marie Bissessar, 348–357. St. Augustine,
- Cohen, Robin. 2008. *Global Diasporas. An Introduction*. London: Routledge.
- Cohen, Robin. 2015a. “Foreword”. In *Diasporas Reimagined: Spaces, Practices and Belonging*, eds. Sigona, Nando, Alan Gamlen, Giulia Liberatore & Hélène Neveu Kringelbach, XV–XVI. Oxford Diasporas Programme.
- Cohen, Robin. 2015b. “Seeds, Roots, Rhizomes and Epiphytes: Botany and Diaspora”. In *Diasporas Reimagined: Spaces, Practices and Belonging*, eds. Sigona, Nando, Alan Gamlen, Giulia Liberatore & Hélène Neveu Kringelbach, 2–7. Oxford Diasporas Programme.
-  izmić, Ivan & Vesna Mikaćić. 1974. “Neki suvremeni problemi iseljeništva iz SR Hrvatske, Dio I.” *Teme o iseljeništvu*, sv. 1.
- Docquier, Frédéric & Hillel Rapoport. 2011. *Globalization, Brain Drain and Development*. IZA DP No. 5590. Institute for Study of Labor.
- Foucault, Michel. 1984. “Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias”. *Architecture /Mouvement/ Continuit e*. <http://web.mit.edu/allanmc/www/foucault1.pdf> (pristupljeno 12. 06. 2018).
- From Diaspora to Diversities. 2017. *Project Publication 2015–2017*, eds. Ala-gjozovski, Robert, Janka Vukmir, Miroslav Karić, Mirjana Peitlesr & Draka Radosavljević Vasiljević. Skopje: Esperanca – Svetski kulturen centar.
- Gamlen, Alan. 2015. “The Rise of Diaspora Institutions”. In *Diasporas Reimagined: Spaces, Practices and Belonging*, eds. Sigona, Nando, Alan Gamlen, Giulia Liberatore & Hélène Neveu Kringelbach, 166–179. Oxford Diasporas Programme.

- Gerc, Kliford. 1998. *Tumačenje kultura (1)*. Prev. Slobodanka Glišić. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Giordano, Christian. 2010. “Paradigms of Migration: From Integration to Transnationalism”. <http://culturesociety.vdu.lt/wp-content/uploads/2011/01/1.-Christiano-Giordano-Paradigms-of-Migration-From-Integration-to-Transnationalism.pdf> (pristupljeno 10. 08. 2017).
- Ilić, Marija. 2010. „Dijaspora i dijasporična svest: analiza usmenog diskursa Srba iz Čipa u Mađarskoj“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LVIII (2): 147–162.
- Iseljništvo naroda i narodnosti iz Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom. 1978. zbornik (ur. Čizmić Ivan & Koča Jončić). Zagreb: Zavod za migracije i narodnosti.
- Mesić, Milan. 2002. „Globalizacija migracija.“ *Migracijske i etničke teme* 18 (1): 7–22.
- Pavlović, Marko. 2017. *Analiza nacionalnog investicionog okvira za dijasporu u Republici Srbiji*. Program Ujedinjenih nacija za razvoj.
- Pavlović, Mirjana. 1990. *Srbi u Čikagu. Problem etničkog identiteta*. Posebna izdanja, knj. 32. Beograd: Etnografski institut SANU & Izdavačka zadruga Idea.
- Pravna enciklopedija. 1979. Beograd: Savremena administracija.
- Prelić, Mladena. 2008. *(Ni)ovde (ni)tamo: etnički identitet Srba u Mađarskoj na kraju XX veka*. Posebna izdanja, knj. 64. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Rajković Iveta, Marijeta, Petra Kelemen & Drago Župarić-Iljić, eds. 2018. *Contemporary Migration Trends and Flows on the Territory of Southeast Europe*. Zagreb: Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Ethnology and Cultural Anthropology & FF-press.
- Rašić, Miloš. 2017. „Jugoslovenski/srpski klubovi u Beču u istorijskom kontekstu“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXV (3): 687–703.
- Safran, William. 1991. “Diasporas in Modern Societies, Myths of Homeland and Return”. *Diaspora: Journal of Transnational Studies* 1 (1): 83–99.
- Shiller Glick, Nina. 2005. “Long-Distance Nationalism”. In *Encyclopedia of Diasporas*, 570– 580. Boston, MA: Springer.
- Sociološki leksikon. 1982. „Migracije.“ Beograd: Savremena administracija.
- Stanković, Vladimir. 2014. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji. Srbija u procesu spoljnih migracija*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- U čast pisaca iz rasejanja. 2005. Beograd: Ministarstvo za dijasporu Vlade Republike Srbije.

Vertovec, Steven. 1999. "Three Meanings of 'Diaspora' Exemplified among South Asian Religions". <https://pdfs.semanticscholar.org/e0e0/0eb9dc0cc522e8a35bfb649c5ab529144ab6.pdf>. (pristupljeno 11. 07. 2017).

Vertovec, Steven, 2005. "The Political Importance of Diasporas." https://www.compas.ox.ac.uk/wp-content/uploads/WP-2005-013-Vertovec_Political_Importance_Diasporas.pdf (pristupljeno 4. 05. 2018).

Vidovdanski dani dijaspore u Srbiji, Beograd 29–30. jun 2006. 2006. Beograd: Ministarstvo za dijasporu Republike Srbije.

Wimmer, Andreas & Nina Glick Schiller. 2002. "Methodological Nationalism and Beyond: Nation – State Building, Migration and Social Scienc". *Global Networks – The Journal of Transnational Affairs* 2 (4): 301–334.

Интернет сајтови и портали

Analiza online medija dijaspore i Srba u regionu. http://www.dijaspora.gov.rs/wp-content/uploads/2013/10/Analiza_dijaspora_finalni_izvestaj.pdf (pristupljeno 1. 07. 2019).

O nama, Uprava za saradnju sa dijasporom. <http://www.dijaspora.gov.rs/o-nama/> (pristupljeno 9. 06. 2019).

Serbinfo.ch <https://serbinfo.ch/category/dijaspora/> (pristupljeno 30. 07. 2019).

Strategija očuvanja i jačanja odnosa matične države i dijaspore i matične države i Srba u Regionu. Minsitarstvo vera i dijaspore. 2011. http://dijaspora.gov.rs/wp-content/uploads/2012/12/strategija_mvd2011.pdf (pristupljeno 10. 04. 2018).

Uprava za saradnju s dijasporom i Srbima u Regionu Republike Srbije. Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije. <http://www.dijaspora.gov.rs/lat/> (pristupljeno 3. 04. 2018).

Virtuelni matičar za dijasporu. https://www.euprava.gov.rs/eusluge/opis_usluge?generatedServiceId=2315&title=ZA-DIJASPORU---izvod-iz-mati%C4%8Dne-kn%D1%98ige-ro%C4%91enih&alphabet=lat (pristupljeno 23. 06. 2019).

Virtuelni univerzitet dijaspore: Budući lideri nacije? <http://www.dijaspora.gov.rs/virtuelni-univerzitet-dijaspora-buduci-lideri-nacije/> (pristupljeno 5. 04. 2017).

Vodič za dijasporu. Uprava za saradnju s dijasporom i Srbima u Regionu Republike Srbije. Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije: <http://www.dijaspora.gov.rs/vodic-za-dijasporu/> (pristupljeno 11. 05. 2019).

Zakon o dijaspori i Srbima i regionu: http://dijaspora.gov.rs/wp-content/uploads/2012/12/Zakon_o_dijaspori.pdf (pristupljeno 4. 02. 2019).

16. sednica Odbora za dijasporu i Srbe u Regionu. Narodna Skupština Republike Srbije. http://www.parlament.gov.rs/16._sednica_Odbora_za_dijasporu_i_Srbe_u_regionu.37117.941.html (pristupljeno 5. 08. 2019).

Примљено / Received: 29. 1. 2019.

Прихваћено / Accepted: 30. 9. 2019.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

39(05)

Гласник Етнографског института = Bulletin of the Institute of Ethnography /

главни и одговорни уредник Драгана Радојичић. – Књ. 1, бр 1/2 (1952) –
Београд : Етнографски институт САНУ (Кнез Михаилова 36/IV), 1952 –
(Београд : Академска издања). – 24 cm

Три пута годишње. - Друго издање на другом медијуму: Гласник
Етнографског института САНУ (Online) = ISSN 2334-8259
ISSN 0350-0861 = Гласник Етнографског института
COBISS. SR-ID 15882242